

ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟ

Του ΓΙΩΡΓΟΥ ΤΟΛΙΑ
Διευθυντή ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ

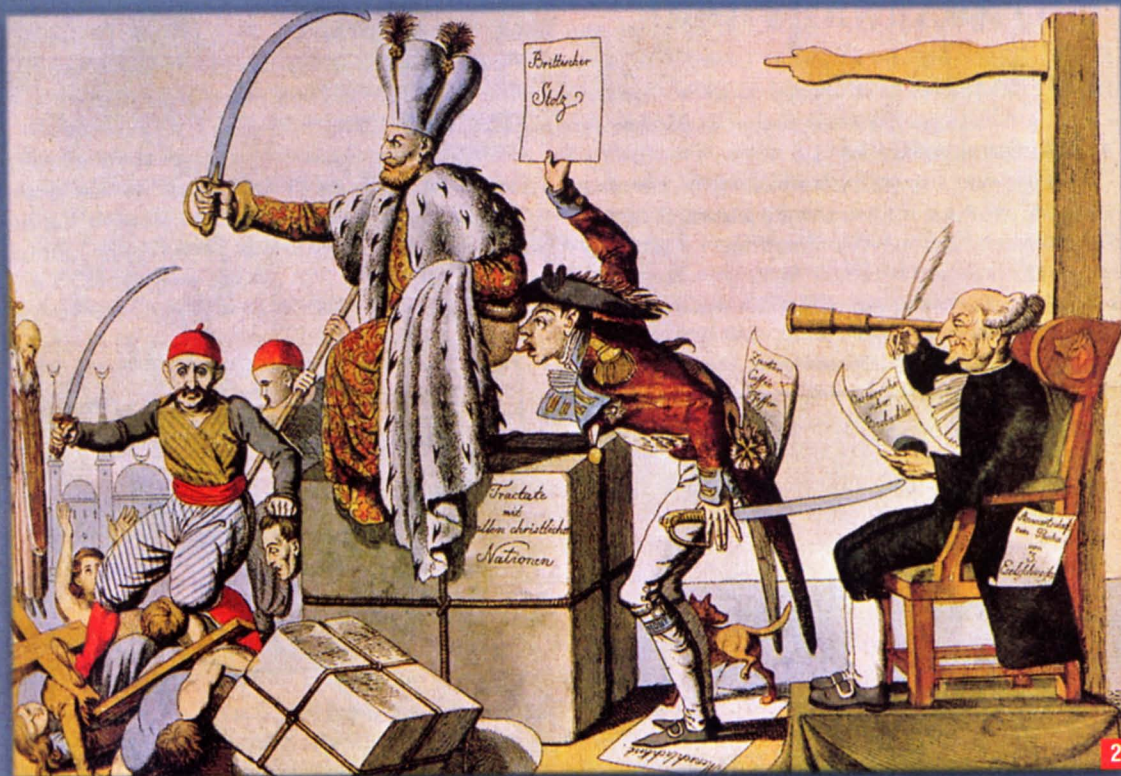
Φιλελληνισμοί

Ο φιλελληνισμός, η θερμή συλλογική ανταπόκριση της κοινής γνώμης του δυτικού κόσμου στην Ελληνική Επανάσταση, παραμένει εν πολλοίς μια ευρωπαϊκή υπόθεση, η οποία, με το εύρος και την ποικιλία των εκδηλώσεών της, προσέδωσε διεθνή διάσταση στην Ελληνική Επανάσταση. Ο φιλελληνισμός χρησιμοποιεί μια κοινή ρητορική, εκείνη της δίκαιης απελευθέρωσης των χριστιανών απογόνων των αρχαίων Ελλήνων από το δεσποτικό μου-

σουλμανικό ζυγό, πολύτιμη αναμίγδα για τους επαναστατημένους Έλληνες, οι οποίοι προσπαθούν να νομιμοποιήσουν το αίτημά τους για ανεξαρτησία και εθνική κυριαρχία.

Ο φιλελληνισμός, ως ρεύμα της κοινής γνώμης, διακρίνεται από μια ποικιλία βαθμών συσπείρωσης και συμμετοχής: από τους λίγους εθελοντές που κατεβαίνουν να πολεμήσουν στην επαναστατημένη Ελλάδα, στους πολλούς που παραμένουν στις χώρες τους και ενεργούν υπέρ του ελληνικού Αγώνα, επηρεάζουν την κοινή γνώμη και συμπαρίστανται ηθικά και υλικά και, τέλος, στους περισσότερους που απορροφούν τη φιλελληνική ρητορική και συμμετέχουν σε ένα είδος φιλελληνικού συρμού.

Ο φιλελληνισμός δεν συγκροτήθηκε σε ενιαίο κίνημα. Οι κατά τόπους εκφράσεις του διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους, καθώς προέρχονται από διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες και διακρίνονται α-

πό διαφορετικές κατά περίπτωση προτεραιότητες: οι αντιπολιταρχικές και δημοκρατικές ιδέες, που καταπιγόνταν από την παλινόρθωση των Βουρβόνων στη Γαλλία· ο βρετανικός φιλελευθερισμός που επιθυμούσε την εγκαθίδρυση ενός συνταγματικού κράτους δικαίου· τα αποτυχημένα κινήματα των Ιταλών και των Γερμανών πατριωτών, που επιδίωκαν την ένωση των κρατιδίων της Ιταλίας ή της Γερμανίας σε εθνικά κράτη· τέλος, οι αναβιώσεις χριστιανικών ιδεωδών σταυροφορικού τύπου, που επιθυμούσαν να περιορίσουν το Ισλάμ στα ασιατικά του όρια. Όλα αυτά τα παράλληλα, συχνά αντικρουόμενα κίνητρα βρήκαν μια κοινή έκφραση στη φιλελληνική θεματολογία.

Όπως ήταν φυσικό, οι αντιδράσεις στο φιλελληνισμό χαρακτηρίζονται και αυτές από ποικιλία και συνθετικότητα. Οι αντιδράσεις αυτές ήταν ποικίλες και οι εντάσεις μεταξύ των δύο πόλων έχουν από καιρό εντοπιστεί από την έρευνα, ωστόσο λείπει πάντοτε μια αναλυτική και συνολική εκτίμησή τους. Με το σύντομο αυτό κείμενο θα περιοριστούμε στη σκιαγράφηση ορισμένων γενικών χαρακτήρων του φαινομένου, με βάση ορισμένες επιλεγμένες περιπτώσεις, οι οποίες, μέσα από την υπερβολή, ακόμη και την εκκεντρικότητά τους, λειτουργούν παραδειγματικά, φανερώνοντας ενδιαφέρουσες στάσεις και συμπεριφορές.

Η αναστάτωση

Οι επίσημες αντιδράσεις στην Ελληνική Επανάσταση ήταν αναμενόμενες, καθώς ο Αγώνας για την ανεξαρτησία της Ελλάδας έθετε σε νέα βάση τις πολύπλοκες διπλωματικές, οικονομικές και στρατηγικές ισορροπίες του Ανατολικού Ζητήματος. Οι επί-

σημες αντιδράσεις είναι εύκολο να εντοπιστούν και να ερμηνευθούν. Προέρχονται από τις συντηρητικές αδράνειες της καθεστηκτικής τάξης, από εγκατεστημένα συμφέροντα πολιτικού και οικονομικού τύπου και την ιδεολογική ανηπαλότητα προς τον πολιτικό φιλελευθερισμό και τα εθνικά πατριωτικά κινήματα. Σε προηγούμενα κείμενα του παρόντος αφιερώματος έχει ήδη γίνει λόγος για την ολοκληρωτική ανάσχεση των δημοκρατικών και πατριωτικών κινήματων, που ακολούθησε η επίσημη ευρωπαϊκή πολιτική μετά το Συνέδριο της Βιέννης. Πράγματι, η διεθνής συγκυρία δεν θα μπορούσε να ήταν δυσμενέστερη. Η Ελληνική Επανάσταση στάθηκε το μόνο απελευθερωτικό κίνημα της εποχής που δεν κατεστάλη αυτομάτως και η μοναδικότητα αυτή συσπειρώσε τους απανταχού δυσареστημένους.

Ετσι, η αρχική καταδίκη και η «ουδέτερη στάση» που υιοθέτησαν στη συνέχεια τα κράτη-μέλη της Τετάρτης Συμμαχίας ήταν αναμφισβήτητη η ηπιότερη αντίδραση στη νέα δυναμική. Η δημόσια ουδετερότητα συνοδευόταν ωστόσο από την ανοχή των φιλελληνικών συσπειρώσεων στο εσωτερικό της κάθε ευρωπαϊκής δύναμης. Η ανοχή αυτή ήταν σχετική και δεν εμπόδιζε τις αστυνομικές αρχές να παρακολουθούν από κοντά τις κινήσεις των φιλελληνικών ομάδων, οι οποίες σύντομα συγκρότησαν επιτροπές. Σε αρκετές (τις περισσότερες) από τις κατά τόπους φιλελληνικές συγκεντρώσεις συχναζαν οι οπαδοί της δυσареστημένης αντιπολίτευσης: Ιταλοί καρμπονάροι, Γερμανοί πατριώτες που ονειρευόταν την ένωση, Βρετανοί φιλελεύθεροι, Γάλλοι νοσταλγοί της δημοκρατίας ή του Ναπολέοντα.

1. Ξεπεσμένοι αριστοκράτες, ρομαντικοί ποπλόροι, απελπισμένοι τυχοδιώκτες, ορκισμένοι επαναστάτες συνέθεταν το μωσαϊκό που ονομάστηκε φιλελληνισμός. Λαϊκή λιθογραφία εποχής με Ευρωπαίους αξιωματικούς και πολίτες που έφτασαν στην Ελλάδα το 1822 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα).

2. Ανώδυμη (για προφανείς λόγους) γερμανική γελοιογραφία, που δημοσιεύθηκε μεταξύ Μαΐου και Ιουλίου 1821 και σατιρίζει τις αντιδράσεις της Βρετανίας και της Αυστρίας στη σφαγή των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Εικονίζεται ο Βρετανός πρέσβης στην Υψηλή Πύλη ως υποχείριο του σουλτάνου και ο γραμματέας του Μέτερνιχ να παρακολουθεί ικανοποιημένος τη βρετανική στάση

3. Η εισαγωγή των θεμάτων της Ελληνικής Επανάστασης στα είδη καθημερινής χρήσης συντέινε στον «κορεσμό» του φιλελληνισμού. Ευρωπαϊκό πιάτο με φανταστική παράσταση της άμυνας των γυναικών του Μεσολογγίου.

4, 5. Παιγνίσματα με μορφές επιφανών Ελλήνων και αλληγορικές μορφές. Τυπώθηκαν το 1828 στην Ουγγαρία (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα)

Αμοιβαίες απογοητεύσεις

Καθώς ο φιλελληνισμός στάθηκε η αφορμή προκειμένου να προσλάβουν συγκεκριμένη έκφραση και πρακτική εφαρμογή ένα σύμπλεγμα από διάφορες και συχνά αντιφατικές απόψεις, η απόπειρα ενορκήσισής τους σε ένα ενιαίο σύνολο στάθηκε μια πολύπλοκη υπόθεση την οποία η ελληνική στρατιωτική και πολιτική ηγεσία κλήθηκε να διαχειριστεί. Οι ελληνικές ηγεσίες ενθάρρυναν από τη μια τις αυθόρμητες κινητοποιήσεις της κοινής γνώμης και από την άλλη δυσκολεύονταν να αφομοιώσουν και να ικανοποιήσουν τους ξένους εθελοντές που επιθυμούσαν να υπηρετήσουν έμπρακτα την ελληνική υπόθεση. Οσο πολύτιμη και επιθυμητή ήταν η κινητοποίηση των φιλελλήνων στις χώρες τους, όπου η δράση τους διατηρούσε ακμαία τη θετική προδιάθεση του κοινού προς τα ελληνικά αιτήματα και πίεζε τις κυβερνήσεις να ανταποκριθούν στα αισθήματα της κοινής γνώμης, τόσο αμή-

3

Τα κράτη-μέλη της Ιεράς Συμμαχίας αρχικά καταδίκασαν την επανάσταση και στη συνέχεια τήρησαν «ουδέτερη στάση»

χανες εμφανίζονται οι αρχές στην επαναστατημένη Ελλάδα μπροστά στους ξένους εθελοντές. Οι άπειρες ελληνικές αρχές αδυνατούσαν να συντηρήσουν αξιοπρεπώς τους φιλελλήνες εθελοντές, ενώ η ελλιπής λειτουργία των πάσης φύσεως δομών παρεμπόδιζε την ουσιαστική ενσωμάτωσή τους στις μάχιμες μονάδες, πράγμα που ακύρωνε εν πολλοίς τη συνδρομή τους.

Το πρόβλημα περιπλεκόταν από το γεγονός ότι ορισμένοι εθελοντές ωθούνταν από καθαρά ωφελιμιστικά κίνητρα. Παρά τις συστηματικές προσπάθειες των φιλελληνικών κοιμημάτων να ελέγξουν, να φιλτράρουν και να οργανώσουν τη ροή των εθελοντών προς την Ελλάδα, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις μεμονωμένων και αυτόβουλων εθελοντών που περίμεναν περισσότερα από την ελληνική υποδοχή ή τις προοπτικές της Επανάστασης και επέστρεψαν στις πατρίδες τους άπραγοι ή, στη χειρότερη περίπτωση, πρόσφεραν τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες στο αντίπαλο στρατόπεδο. Τέλος, δεν έλειψαν και καθαρά τυχοδιωκτικές συμπεριφορές, όπως η κωμικοτραγική περίπτωση του μαθητευόμενου ωρολογοποιού από την Αλσατία που έπεισε το φιλελληνικό κοιμητήριο της Στουτγκάρδης ότι ήταν κωφάλαλος και δικαιωματικός πρίγκιπας του θρόνου της Ελλάδας. Το κοιμητήριο έστειλε με συνοδεία τον επίδοξο «πρίγκιπα» στον επαναστατημένο Μοριά. Στις φυλακές του Αργούς αποδείχθηκε ότι ο απατεώνας ή-

ταν λαλίστατος. Η δυσπιστία και η αδυναμία των ελληνικών αρχών, σε συνδυασμό με τον ακατανόητο στους ξένους εθελοντές αντάρτικο κλεφτοπόλεμο στον οποίο ήταν εξασκημένα τα ένοπλα ελληνικά σώματα, είχαν συχνά αποτέλεσμα τη δυσφορία, την απογοήτευση και τελικώς την κάμψη του φιλελληνικού φρονήματος. Ορισμένοι από τους εθελοντές, επιστρέφοντας, περιέγραψαν με μελανά χρώματα την ελληνική εμπειρία τους. Στη Γερμανία μόνο δημοσιεύθηκαν είκοσι μαρτυρίες απογοητευμένων εθελοντών ανάμεσα στα 1822 και 1833. Μία από τις περιπτώσεις αυτές είναι οι *Ανώδυνες Παρατηρήσεις* του Γερμανού ήλαρχου **Ντάνενμπεργκ** που δημοσιεύθηκαν το 1823.

Ο φιλόδοξος αυτός πατριώτης από το Αμβούργο, αφού απέτυχε να συγκροτήσει δική του ομάδα φιλελλήνων εθελοντών (1821), αποφάσισε να κατεβεί μόνος και με δικά του έξοδα στη Μασσαλία και από εκεί στον επαναστατημένο Μοριά το 1822. Εκεί θα μείνει τρεις μήνες (Μάιος-Ιούλιος 1822), δεν θα ενταχθεί σε κανένα στρατιωτικό σώμα, δεν θα λάβει την παραμικρή εντολή και δεν θα αναμικχθεί σε καμία συμπλοκή. Θα γίνει μάρτυρας της δυσπιστίας και της κωλοσιεργίας της επαναστατικής γραφειοκρατίας (πράγμα που θα εκλάβει ως υποκριτική αχαριστία) και, το χειρότερο, αυτόπτης θεατής σκηνών μοναδικής βαρβαρότητας. Θα αναχωρήσει για την πατρίδα του κατά το χάος που ακολούθησε την είδηση της εκστρατείας του Δράμαλη και την άτακτη φυγή της ελληνικής κυβέρνησης από το Αργος.

Η απειρία των επαναστατικών κυβερνήσεων, οι εμφύλιες συρράξεις και οι βαρβαρότητες που διαπράχθηκαν κατά την Επανάσταση αποκαρδίωσαν σύντομα και αρκετούς Βρετανούς φιλελεύθερους φιλελλήνες. Πρόσφατη μελέτη του Φρέντερικ Ρόζεν

4

5

6. Διαφήμιση «φιλελληνικού» ηδύποτου: «Λικέρ Μεσολογγίου, το λικέρ των γενναίων Ελλήνων»

(Frederick Rosen) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «όταν φάνηκε πως οι Έλληνες συμπεριφέρονταν όλο και περισσότερο όπως και οι εχθροί τους, συλλαμβάνοντας λίγους αιχμαλώτους και προβαίνοντας σε αδιάκριτες σφαγές, χωρίς να διαφαίνεται η προοπτική να εγκαθιδρυθεί ένα καθεστώς συνταγματικής ελευθερίας, τότε η υποστήριξη άρχισε να υποχωρεί».

Ο κορεσμός

Πρέπει ωστόσο, πριν κλείσουμε, να αναφερθούμε και στη συλλογικότερη εκδήλωση του φιλελληνισμού, που είναι ταυτόχρονα και η πλέον διάχυτη και επιδερμική: τον κοσμικό φιλελληνικό συρμό.

Η άμεση ανταπόκριση της κοινής γνώμης δεν πρέπει να εκπλήσσει, καθώς ο δρόμος του φιλελληνισμού ήταν ανοιχτός πολύ πριν από την έναρξη του Αγώνα για την ελληνική Ανεξαρτησία. Η στροφή προς την αρχαία Ελλάδα (the Greek Revival ή Retour à l' antique) είχε ήδη φέρει στο πνευματικό, καλλιτεχνικό και κοινωνικό προσκήνιο μια πληθωρική ελληνικής εμπνεύσεως θεματολογία. Με την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης το φιλελληνικό πνεύμα εμφανίστηκε ήδη ώριμο. Τα φιλελληνικά κομιτάτα ιδρύθηκαν σε ευρωπαϊκές πόλεις σχεδόν ταυτόχρονα με τις πρώτες ειδήσεις, οι φιλελληνικές εκδόσεις πλήθυναν θεαματικά, ποιητές, γλύπτες, διακοσμητές και ζωγράφοι ανανέωσαν τη θεματολογία του **Μπαρτελεμί**, του **Νταβίντ**, του **Βύρωνα** και του **Πόουπ**. Η φιλελληνική μεταμόρφωση της προεπαναστατικής ελληνομανίας πλημμύρισε τα θέατρα και τα σαλόνια, επέδρασε στη διακοσμητική και την καλαισθησία, αλλοίωσε τις ενδυματολογικές και τις κομμωτικές πρακτικές, μόλυνε ακόμη και τα είδη της καθημερινής χρήσης – ρολόγια, σαπούνια και αρώματα – ακόμη και τα είδη της σχολής, όπως τις τράπουλες και τα επιτραπέζια παιχνίδια. Με δυο λόγια έγινε μόδα, μορφολογική εκζήτηση και θεματολογία συχνά χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο. Δεν θα προδίδαμε πολύ την αλήθεια εάν παρατηρούσαμε ότι με την τελική μεταμόρφωση της ελληνομανίας σε φιλελληνισμό, ο κοσμικός συρμός προσέδωσε αυτομάτως στην επαναστατημένη Ελλάδα μια στερεότυπη, αφηρημένη και φορμαλιστική εικόνα, αυτονόητο συμπλήρωμα του κοινού τόπου της ελληνικής αρχαιότητας, που συγκρότησε και διέδωσε ο νεοκλασικισμός.

Για ορισμένους (τους πλέον ψυχραιμούς και κριτικούς) η κατάσταση κούραζε και βρισκόταν στα όρια του φαιδρού. Χαρακτηριστική ως προς την κόπωση που επέφερε η φιλελληνική εκζήτηση είναι η στάση του **Ε.Τ.Α. Χόφμαν**. Δύο από τα τελευταία παραμύθια του, που δημοσιεύθηκαν στο γερμανικό Τύπο στα 1821 και 1822 αντίστοιχα, φέρνουν στη

σκηνή τη φιγούρα του κομψευόμενου φιλέλληνα, στο πρόσωπο του Γερμανού βαρόνου **Θεόδωρου**, ενός δανδή με απελπιστικά ρηκό χαρακτήρα. Οι περιπέτειες του νεαρού φιλέλληνα δεν έχουν τελειωμό, κι όλες καταλήγουν σε διαδοχικές αναβολές της καθόδου του στην Ελλάδα και τη σταδιακή του παραμόρφωση σε εκκεντρικό ενδυματολογικό υβρίδιο, κάτι ανάμεσα σε ρομαντικό αριστοκράτη και σε παλικάρι της Ελληνικής Επανάστασης.

Η καρικατούρα αυτή του φιλέλληνα, εμπνευσμένη ενδεχομένως από τις ελληνικές μεταμφιέσεις του Βύρωνα, είχε στο στόχαστρό της τα κενά στερεότυπα του κοσμικού φιλελληνισμού, που απογύμνωνε την Ελληνική Επανάσταση από κάθε ουσιαστικό νόημα. Τα δύο παραμύθια του Χόφμαν εκφράζουν τον κορεσμό από την κατάχρηση της φιλελληνικής ρητορικής και την έκπιωσή της σε επιφανειακή εκζήτηση μιας κοινωνίας σοφιστικής και σε διαρκή αναζήτηση νέας αισθητικής θεματολογίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Οι Ανώδυνες Παρατηρήσεις του Γερμανού Φιλέλληνα Νιάνενμπεργκ*, μετάφραση-εισαγωγή-σχόλια: Βάνα Μυλωνά-Μπούσε, Αθήνα, «Καραβίας», 1990.
 Frederick Rosen, *Ο Ελληνικός Εθνικισμός και ο Βρετανικός Φιλελευθερισμός*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Διάλεξη «Κ.Θ. Δημαρά» 1997, 1998.
 E.T.A. Hoffmann, *Contes grecs. Les Méprises, suivi de Les Mystères*, introduction par Sophie Basch, Paris-Athènes, Hatier (coll. Confluences), 1997.
 Suzanne L. Marchand, *Dawn From Olympus. Archeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970*, Princeton New Jersey, Princeton University Press, 1996.
Les Mishellénismes. Actes du séminaire organisé à l'École française d'Athènes (16-18 mars 1998), édités par Gilles Grivaud, Paris-Athènes, École française d'Athènes, 2001.

ANNINOS M.,
Οι φιλέλληνες του 1821, α' έκδοση
1925, επανέκδ. Δημιουργία-Α.Π.
Χαρίσης, Αθήνα 1995

ΒΑΓΕΝΑΣ Θ.-

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε.,
*Αμερικανοί φιλέλληνες εθελοντές
στο Εικοσιένα*, Αθήνα 1949

ΒΗΤΑΣ Α.,

*Ο αμερικανικός φιλελληνισμός
στην Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα
1960

GORDON TH.,

*Ιστορία της Ελληνικής
Επαναστάσεως*, μετάφραση Φ.
Βράχα, 2 τόμοι, εκδ. Μπάυρον,
Αθήνα κ.κ.

ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ Χ.,

Οι Φιλέλληνες, Αθήνα 1938

FINLAY G.,

*Ιστορία της Ελληνικής
Επαναστάσεως*, μετάφραση Α.
Γεωργούλη, 2 τόμοι, εκδ. Αφών
Τολίδη, Αθήνα 1971/1973

ΚΑΡΔΑΣΗΣ Β.,

*Ταξίδι στο Χρόνο. Η Ελλάδα μέσα
από τα έργα των ξένων περιηγητών*,
έκδοση Ελληνικού Οργανισμού
Τουρισμού, Αθήνα 2000

ΛΑΣΚΑΡΙΣ Σ.Θ.,

*Ο φιλελληνισμός εν Αμερική κατά
την Ελληνικήν Επανάστασιν*,
Αθήνα 1926, *Ο
φιλελληνισμός εν
Γερμανία κατά την
Ελληνικήν Επανάστασιν*,
Αθήνα 1930

ΞΗΡΑΔΑΚΗ Κ.,

*Φιλελληνίδες. Ιστορική
μελέτη*, Αθήνα 1976
- *Οι ανώδυνες
παρατηρήσεις του Γερμανού
φιλέλληνα Ντάνεμπεργκ*,
μετάφραση-εισαγωγή-σχόλια
Βάνα Μυλωνά-Μπούσε, εκδ.
Καραβίας, Αθήνα 1990

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Σ.,

*Το Μεσολόγγι και ο
φιλελληνισμός*, Ιωάννινα 1971

ΠΡΑΣΣΑ Α.,

*Ο φιλελληνισμός και η
Επανάσταση του 1821*, Δημιουργία-
Α.Π. Χαρίσης, Αθήνα 1998

ΠΡΟΚΟΣ Φ.,

Τα χειρόγραφα του Μεσολογγίου,
εκδ. Ασάρτη, Αθήνα 2003

ΤΡΑΪΜΠΕΡ Ε.,

*Αναμνήσεις απ' την Επανάσταση
του 1821. Ανέκδοτο χρονικό του
Αγώνος*, Αθήνα 1960

ΧΑΟΥ Σ.,

*Ημερολόγιο από τον Αγώνα 1825-
1829*, εισαγωγή Ο.
Δημητρακόπουλου, Βιβλιοπωλείο Ν.
Καραβία, Αθήνα 1971, *Ιστορική
σκιαγραφία της Ελληνικής
Επανάστασης*, μετάφραση Ι.
Χατζεμμανουήλ, επιμέλεια-
πρόλογος Ν. Κολόμβα, εκδ. Εκάτη,
Αθήνα 1997

ANGELOMATIS-

TSOUGARAKIS H.,
The Eve of the Greek Revival,
Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1990

BOUVIER-BRON M.,

*Jean Gabriel Eynard (1775-1863) et
le philhellenisme genevois*, Γενεύη
1963

CONSTANTINE D.,

*Early Greek Travellers and the
Hellenich Ideal*, Κέμπριτζ 1984

DAKIN D.,

*British and American Philhellenes
during the War of Greek
Independence, 1821-1833*, Εταιρεία
Μακεδονικών Σπουδών-Ινστιτούτο
Μελετών Χερσονήσου του Αίμου,
Θεσσαλονίκη 1955

DROULIA L.,

*Philhellenisme. Ouvrages inspires
par la guerre de l' independance
grecque, 1821-1833. Repertoire
bibliographique*, Κέντρο
Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό
Ιδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1974

ECHINARD P.,

*Grecs et Philhellenes a Marseilles
de la revolution francaise a l'
independance de la Grece*,
Μασσαλία 1973

ERLER C.,

*Der Philhellenismus in
Deutschland, 1821-1829*, Λιψία 1906

LOUCATOS S.,

«Le Philhellenisme Balkanique
pendant la lutte pour l'
independance Hellenique», *Balkan
Studies*, 19, 2, Θεσσαλονίκη 1978

MARCHAND S.L.,

*Dawn from Olympus. Archeology
and Philhellenism in Germany,
1750-1970*, Princeton
University Press, Πρίνστον
1996

TOLIAS G.,

*La medaille et la Rouille. L'
image de la Grece moderne
dans la presse litteraire
Parisienne (1794-1815)*,
Hatier, [Αθήνα] 1997

TSIGAKOU F.-M.,

*The Rediscovery of Greece:
Travellers and Painters of
the Romantic Era*, Λονδίνο
1981

Επιλογή εικονογραφικού
υλικού-τεκμηρίωση:
ΑΡΤ. ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΚΟΣ

Γερμανός εθελοντής αφηγείται
τις περιπέτειές του στην Ελλάδα.
Πίνακας (1835) του Alois Bach
(Μουσείο Στρατού, Ινγκολστατ)